

שירת שמש שחורה

קריאה יונגיאנית בשירת אלחנדרה פיסארניק

במאמר זה אקרא קריאה יונגיאנית בשירתה של המשוררת הארגנטינאית אלחנדרה פיסארניק, אשר בשנת 1972 שלחה יד בנפשה והיא בת 36 בלבד. יכולתה הנדירה של פיסארניק להתבונן בחדות ובהירות אל תוך מעמקי האפלה — "מִיִּשְׁהוּ נִכְנָס אֶל הַמָּוֶת בְּעֵינָיו פְּקוּחוֹת", ולתאר במילים את שאינו בר־תיאור, הופכת את הקריאה בשירתה להתנסות מרתקת בעבור המבקשים להתבונן במצולות אלו בנפשם ובנפשות מטופליהם. אתמקד בשיר 'טבעות אפר', ובסמל השמש השחורה המופיע בו ובשירים נוספים. בשיר זה, כבשירים רבים של פיסארניק, המאבק בין דחף החיים לדחף המוות מתרחש בעצמה כה רבה עד שהיא מפצלת עצמה לשתי ישויות: ישות החיים והאור וישות החושך והמוות. השירה ניזונה מן המתח שבין שתי הישויות, ובה בעת מאפשרת את המשך הקיום במישורים המקבילים. לשיאה מגיעה הדיאלקטיקה שבין חושך לאור בסמל השמש השחורה. בשירת פיסארניק מופיעה שמש שחורה הן במובנה האינטגרטיבי — כמסמלת את הנקודה שמעבר לפיצול בין חיים למוות, הנקודה שבה הופכת האפלה לאור, והן במובנה ההרסני, השורף ובוֹלֵעַ. התפרקות סמל השמש — "לְשִׁמְשׁוֹת שְׁחֹרוֹת קְטָנוֹת", כמו התפרקותן של המילים ממשמעותן המתוארת על ידי פיסארניק בשירים שונים — מבשרות על הרס הממד הסימבולי, על הכרעת המאבק, ועל הזדהות גדולה והולכת עם הישות המתה, המסתיימת בגלישה אל תוך "הַהִתְכָּה הַשְּׁחֹרָה" (עמ' 112)*.

עוד בחייה זכתה שירת פיסארניק לתשומת לב גדולה בקרב חובבי שירה וחוקריה, ומגמה זו ממשיכה ומתחזקת גם כיום. עם זאת, לא מצאתי בשיח הפסיכואנליטי התייחסות נרחבת ליצירתה. מבחר מקיף מיצירות פיסארניק וקטעי יומנה תורגם לעברית וקובץ בספר 'בלילה הזה, בעולם הזה' (הקיבוץ המאוחד, 2005)¹. טל ניצן, המתרגמת והעורכת, הקדימה לספר מבוא מעמיק ומאיר עיניים. במאמר זה אין בדעתי להציע פירוש מקיף ליצירתה, אלא להתמקד בניתוח השיר 'טבעות אפר', תוך שימת דגש על מוטיב השמש השחורה המופיע בו. בחרתי בשיר, היות שניתן לזהות בו תהליך השזור לכל אורך מכלול יצירתה של פיסארניק: מתח ותנועה בין דחף החיים לדחף המוות, הבא לידי ביטוי גם כפיצול בין שתי ישויות פנימיות. השירה (ואתה השפה והסמל) ניזונה מן המתח, ובה בעת מעכבת את הפרדות הישויות זו מעל זו נוכח הסיכון הקיים בהכרעת המאבק בהזדהות מלאה עם הכוחות הקודרים. כדי לבחון את הדברים לעומקם, אתיחס גם לשירים אחרים.

במבוא לספר, מתייחסת טל ניצן לקושי להפריד בין יצירתה של פיסארניק לבין הביוגרפיה שלה. גם במאמר זה אני ניצב מול קושי זה — לא ניתן להתעלם מכך שפיסארניק סבלה מדיכאון ואף שמה קץ לחייה. אולם, מטרתי אינה לעסוק בביוגרפיה של פיסארניק ובדיכאון שסבלה ממנו, אלא לנסות ולהתבונן במחוזות הרוח והנפש שביקרה בהם, תוך שאני נעזר ביכולתה מעוררת ההשתאות להמשיך ולתאר את האפלה, גם כשזו הלכה ובלעה אותה בתוכה.

טבעות אפר

אֶלָּה קוֹלוֹתֵי הַשָּׁרִים
לְבַל יִשְׁירוּ הֵם,
הַחֲסוּמִים בְּאֶפֶר עִם שָׁחַר,
הַלּוֹבְשִׁים צְפוּר עֲזוּכָה בְּגֶשֶׁם.

יֵשׁ, בְּצִפְיָה,
אִנְשֵׁת לִילָה נִשְׁכָּר.
וְיֵשׁ, עִם בּוֹא הַיּוֹם,
הַתַּפְצָּלוֹת הַשֶּׁמֶשׁ לְשִׁמְשׁוֹת שְׁחֹרוֹת קְטָנוֹת.
וְכִשְׁלִילָה, תָּמִיד,
שֶׁבֶט מְלִים מְסֻרֹת
מִחֶפֶשׁ מְחֹסָה בְּגֶרֶוֹנִי,
לְבַל יִשְׁירוּ הֵם,
הַקּוֹדְרִים, אֲדוֹנֵי הַשְּׁתִּיקָה.

*1 תודה לטל ניצן על התרגום ועל הערותיה המועילות.
תרגומים נוספים לשירתה, מאת עודד סברדליק ז"ל, רמי סערי, ופבלו יצחק הלוי (קירצ'וק) הופיעו בכתבי עת ובמוספים לספרות.

בארבע השורות הפותחות מוצג מאבק הכוחות שיעמוד במרכזו של השיר בין החיים והשירה לבין מוות, קדרות, בדידות ושתיקה. מאבק זה שזור לאורך מכלול יצירתה של פיסארניק, והוא המשיך וסער בעצמה רבה בעולמה הפנימי עד שהוכרע. כבר בשורות אלו מופיעים שני מוטיבים שכיחים ביצירתה של פיסארניק, אשר לעתים, כמו כאן, אף שלובים זה בזה — העמדת האור והשחר מול החושך והלילה ופיצול עצמה לשתי ישויות — אני והם במקרה זה.

ישות האור וישות החושך

פיסארניק מרבה לתאר בשירה את תהליך פיצולה לשתי ישויות — פעמים רבות נותרת ישות אחת קרובה אל החיים, בעוד האחרת נמשכת או נסוגה אל המוות. בתהליך המופיע בשיר 'טבעות האפר' ניתן להבחין בשירים רבים נוספים: כל עוד מתקיים מתח בין הישויות, מאפשרת השירה התבוננות בפיצול וכך משמרת מגע עם האור. אביא דוגמאות לדברים מתוך מחזור השירים 'העץ של דיאנה', בו בולט מאוד מוטיב הפיצול. השיר הראשון בספר, בן שלוש שורות, מציג תנועה מורכבת מאוד בין אור לחושך ובין שתי הישויות, המזכירה בכול את התנועה המתוארת בשיר 'טבעות אפר':

זנקתי ממני אל השחר.
השאיתי את גופי לצד האור
ושרתי את עצבותו של הנולד.
(עמ' 25)

חלק מן המשוררת מתפצל ממנה ומזנק אל השחר, אולם בשורה השנייה אנו מבינים כי הנפש נותרת מזוהה עם החשכה (ואולי נסוגה אליה, כנרמז במילה "השאיתי"). אולם, כל עוד קיים מתח בין הישויות מתקיימת השירה, המאפשרת מגע רגשי עם ההתרחשות. שירים נוספים בספר מתארים היבטים שונים של אותו תהליך. למשל, שיר מספר 11, אשר גם במרכזו עומדת ההתבוננות המודעת בתהליך הפיצול, על סף אובדנה, שמשמעותו הפרדה בין הישויות.

עכשו
בשעה התמה הזאת
אני ומי שהייתי מתנשבות
על סף מבטי
(עמ' 27)

נגיעות פרידה אחרונות

ארבע השורות הבאות בשיר 'טבעות אפר' מהוות את נקודת התפנית בתהליך:

יש, בצפיה,
אנשת לילה נשבר.
ויש, עם בוא היום,
התפצלות השמש לשמשות שחורות קטנות.

בשתי השורות הראשונות, שבהן חמש מילים מזוקקות בלבד, מתארת פיסארניק את נקודת ההכרעה, את רגע התחלפותן של התקווה והציפייה, בגלישה החרישית אל זרועות המוות. נגיעות פרידה אחרונות שכאלו מן החסד מתוארות בשירים נוספים, לדוגמה: "קמו שפּרַח נפתח וחושף את הלב שאין לו" (עמ' 82), או "כל־כף רחוק לבקש, כל־כף קרוב לדעת שאין" (עמ' 69). שורות מעין אלו, אשר במילים ספורות אוהזות הן בכוחם ויופיים של החיים והן בנוכחותו הממשית של המוות, מהוות ביטוי פואטי מושלם להפצעת קרניה של השמש השחורה שבה אעסוק מיד. שתי השורות הבאות מתארות את המשך תהליך הגלישה אל מחזות המוות: "ויש, עם בוא היום, / התפצלות השמש לשמשות שחורות קטנות". באופן זהה לשתי השורות שקדמו להן, הן פותחות באפשרות לחיים, ומובילות לדימוי מורכב האוחז בו זמנית בחיים ובמוות: השמש השחורה. דימוי השמש השחורה מופיע פעמיים באסופת השירים ואבקש להרחיב את הדיון במשמעויות הגלומות בו כסמל.

השמש השחורה כסמל

יונג (Jung 1967) ראה בסמלים מרכיב מרכזי בשפתו של הלא מודע וייחס להם תפקיד מרכזי בתהליכי התפתחות נפש האדם. יצירת סמלים והופעתם הנה תהליך נפשי ספונטני, שתכליתו לעורר ולהרחיב את המודעות. שלא כמו אלגוריות

וסימנים, הפועלים ברמה המודעת, סמלים מהווים גשר המחבר בין התודעה לבין ידע על-אישני המצוי במעמקי הלא מודע והם מסייעים בהטמעת ידע זה בתודעה. במאמרו העוסק בשירה כותב יונג (Jung 1966), כי ממשוררים אינטרוברטיווים, שיצירתם נמצאת במגע עם שכבות העומק של הלא מודע, נצפה לעושר של סמלים עתירי משמעות. נצר (2009) עוסקת בכוחה של השירה, בדומה לכוחם של המיתוס והחלום, להנכיח סמלים ולהותירם חיים וטעונים בריבוי משמעות — ללא חשיפתם המוגזמת "לאור הישיר של הפענוח" (שם: 357). אני מקבל את דבריה של נצר — סמל השמש השחורה עלה מן הלא מודע של פיסארניק, ויש להניח לו לפעול את פעולתו על אזור הביניים שבין המודע ללא מודע שלנו כקוראים. לפיכך אינני מתיימר לטעון שיש לו משמעות אחת ברורה ואף אדגיש שני היבטים מופרים ושונים זה מזה של הסמל, הבאים לידי ביטוי בשתי הופעותיו בקובץ השירה שלפנינו. עם זאת, לדעתי, חשיפה מבוקרת של הסמל "לאור הפענוח", תוך הרחבת ההתבוננות בו בהקשרו התרבותי וכמתאר תהליכים נפשיים, עשויה להעמיק את מפגשנו עם שירת פיסארניק ועם משמעותה האישית בעבור כל אחד מאתנו.

בבסיסה, השמש השחורה הנה סמל פרדוקסלי, המבקש להצביע על מה שנמצא מעבר לפיצול הקוטבי המקובל שבין האור והחושך ובין החיים והמוות. אזכיר שני מופעים של השמש השחורה בשתי תרבויות ותקופות שונות — בשניהם בולטת הדיאלקטיקה המתוארת. סמל השמש השחורה מופיע במיתולוגיה של מרכז אמריקה. האצטקים האמינו בקיומן של שתי שמשות: השמש הצעירה היא זו הזורחת ביום, ואילו השמש השחורה היא השמש הקדומה ומקור הדברים בעולמנו. השמש השחורה נחשבה לנשית, ובדומה לסמלי 'אם גדולה' ברבות מתרבויות העולם היא מסמלת בה בעת חיים, פריון, בליעה ומוות². שמש שחורה הופיעה גם אצל האלכימאים ונקראה 'סול ניגר'. משמעותה באלכימיה דומה: היא מסמלת מיזוג בין אחד מסמלי החיים והתודעה המרכזיים, לאפלת ההעדר, המוות והדיכאון.

מרלן (Marlan 2005), אנליטיקאי יונגיאני, סבור כי הופעת סמל השמש השחורה בחלום או ביצירת אמנות עשויה להצביע על אחת משתי מגמות עיקריות: יש שהופעת הסמל מעידה על תהליך התפרקות נפשית המלווה בכאב שאינו בר-תיאור. לעומת זאת, יש שהסמל מעיד על התקדמותו של תהליך התפתחותי אל מקום שמעבר לשניות, בו מתקיימת אינטגרציה בין כוחות משלימים³. תהליך תודעתי זה כינה יונג 'תהליך האינדיבידואציה'. אין המדובר בשני תהליכים שונים, אלא בשתי התפתחויות אפשריות מנקודת מוצא משותפת. במחזור השירים שלפנינו מוזכרת השמש השחורה באופן מפורש בשני שירים. השמש השחורה המופיעה בשיר 'טבעות אפר' קרובה יותר לאפשרות הראשונה, השלילית, ואילו הופעתה האחרת של השמש השחורה קרובה לקוטב החיובי והאינטגרטיבי. נפנה עתה לעיון בכל אחת מן השמשות השחורות.

אור שחור

סמל השמש השחורה מופיע בשיר בן שורה אחת שמספרו XI, במחזור "דרכי הראי":

לאור השמש השחורה של השתיקה הזזהיבו המלים.

(עמ' 83)

בשיר זה, השמש השחורה מאירה, וכאשר מתרחבת התודעה אל מעבר לפיצול — המילים מזהיבות. בדומה למתואר בשיר הפותח את המחזור 'העץ של דיאנה', שאליו התייחסנו — השירה נטענת בחיות, ומעניקה חיים, כאשר היא מכילה את התנועה והמתח שבין החיים למוות. משמעותו האלכימית של סמל השמש השחורה תואמת למשמעותו בשיר זה. באלכימיה, השמש השחורה היא מסמלי ה'ניגרדו' — שלב של מוות סימבולי המהווה חלק מתהליך התפתחותי מורכב⁴. זהב, לעומת זאת, נחשב באלכימיה לחומר נעלה, טהור, המסמל את שלמות הנשמה.

יונג ראה באלכימיה מטפורה מורכבת לתהליכי התפתחות פסיכולוגית אל שלב ה'ניגרדו', שהשמש השחורה היא מסמליו העיקריים. יונג התייחס אל שלב הניגרדו כמייצג את הצורך להתנסות במוות סימבולי ובאחד מביטוייו — הדיכאון, כחלק מתהליך ההתפתחות — האינדיבידואציה. מוות כזה מאפשר פרידה ממבנים ישנים שאינם נחוצים עוד, ומקדם את התרחבות התודעה אל מעבר לפיצול המגביל שבו היא נתונה. מכאן שהופעת שמש שחורה בחלום או ביצירות אמנות עשויה להצביע על התקדמות בתהליך האינדיבידואציה ואף לתמוך בו. את ניסיונם של האלכימאים לאתר את Luman Naturae תיאר יונג (Jung

² מעניינת ההשוואה בין שניות זו לבין משמעות המילה קבר. על פי מילון אבן-שושן קבר הנו מקום שטומנים בו את המת, וגם כינוי לרחם האישה הנפתח בשעת הלידה.

³ התייחסות נרחבת להופעת סמל השמש השחורה בשירתה של חוה ניסימוב מופיעה בעמ' 100 בספר זה.

⁴ נצר (2004), העוסקת בשמש השחורה באלכימיה, מצטטת טקסט אלכימי המיוחס להרמס: "הפיקו מהקרן את צלה". מעניין להשוות אמירה זו לתיאורה של ניצן את פיסארניק כמי שעושה את התהליך המשלים: "חוצבת יופי מחשכה".

(1967) כחיפוש אחר "האור של החשכה עצמה, המאירה את חשכת עצמה (...). ההופך חשכה לבהירות ושוורף את כל המיותר" (שם, 160-161 תרגום שלי). מעניין להשוות תובנות אלו של יונג בעקבות האלכימיה לשתי פעמים שבהן עושה פיסארניק שימוש בסימבוליקה של השמש השחורה מבלי להזכיר מפורשות: "רְצִיתִי לְהֵרֵךְ בְּאוֹרֵי הַנֶּעְדָר" (עמ' 77) ו"הָאוֹר אֶהָב אֶת עֲצָמוֹ בְּחֻשְׁתִּי" (עמ' 81). בשני המקרים הופכת החשכה למקור אור. ביטוי מרתק נוסף לזיקה שבין תובנותיו של יונג לאלו של פיסארניק מצאתי גם בשיר שמספרו XIII במחזור 'דרכי הראי', ובו מציעה פיסארניק ניסוח משל עצמה לטענתו של יונג כי עיסוקם של האלכימאים בחומר ובסמלים היה מטפורי, ונועד לבטא את התהליכים הפנימיים שהתנסו בהם: "גַם בְּשִׁנְיָי אוֹמְרָת שֶׁמֶשׁ וְיָרֵחַ וְכוֹכָב אֲנִי מִתְפַּנֵּת לְדַכְרִים שְׁקוּרִים לִי" (עמ' 83).⁵

נחזור לשיר שמספרו XI במחזור דרכי הראי. בשיר המופיע מיד אחריו, שמספרו XII, נמשך התהליך. השלמות המוזהבת שהושגה לרגע מופרת, והפיצול בין הכוחות והישויות חוזר. להלן השיר במלואו: "אֶכְלֵ הַשְּׁתִּיקָה הִיא אֶמְתָּה. לִכֵּן אֲנִי כּוֹתֶבֶת. אֲנִי לְבָדִי וְאֲנִי כּוֹתֶבֶת. לֹא אֲנִי לְבָדִי. יֵשׁ כָּאֵן מִיֶּשְׁהוּ שְׁרוּעֵד" (עמ' 83). עיון בשני השירים העוקבים ממחיש היטב את התנועה המתמדת בין שני כוחות הפועלים במשוררת. השיר הקודם הסתיים באינטגרציה, בהזדהות המילים, ואילו שיר זה נפתח בחידוש הפיצול ובהזדהות מחודשת עם השתיקה כאמת היחידה. אולם התנועה נמשכת — השתיקה מופרת בכתיבה, והכתיבה מפרה את הבדידות, ומעוררת מחדש את הדיאלקטיקה של השמש השחורה, את ההתבוננות בתנועה שבין שני הכוחות — התבוננות המובילה למגע עם חלק כואב, מרגיש, נרעד.

התפרקות השמש לשמשות שחורות קטנות

השמש השחורה המופיעה בשיר שבו אנו מתמקדים, 'טבעות אפר', היא שונה. היא אינה מעידה על תהליך התפתחותי-אינטגרטיבי אלא על פירוק ודיס-אינטגרציה: "וְיֵשׁ, עִם בּוֹא הַיּוֹם, / הַתְּפִצְלוֹת הַשֶּׁמֶשׁ לְשִׁמְשׁוֹת שְׁחֹרוֹת קְטָנוֹת." כאמור, מרלן עוסק גם בהיבט השלילי של סמל השמש השחורה. לדבריו, שמש שחורה ודימויים מקבילים לה הופיעו בחלומותיהם של מטופלים שנמצאו בתהליכי דעיכה והתפרקות נפשית כואבת — בשניים מן המקרים בישרה הופעתה את גילוייה של מחלה קשה.⁶ וון פראנץ (אצל מרלן 2005), תלמידתו המובהקת של יונג, ראתה בסמל השמש השחורה ביטוי לצדה השורף וההרסני של השמש ושל התודעה שהיא מייצגת (היא גם מזכירה כי אפולו, אל השמש, היה גם אל העכברים, החולדות והזאבים — טורפי הלילה). שמש שחורה עשויה להעיד על פעילותו של היבט בולעני, ביקורתי, מסוכן, ומעניש של התודעה.⁷ שמש כזו מופיעה, לדוגמה, בשיר 'לבו של הקיים' (עמ' 50): "שֶׁעַת הַצֹּחַת עֲצוּבָה-עֲצוּבָה, / אֶל תִּסְגִּירִי / לִידֵי הַצִּהֲרִים הַלְבָּנִים הַטְּמָאִים". מעניין הדבר כי פיסארניק הלכה ופיתחה רתיעה מפני השמש, עד שנמנעה לגמרי מלצאת מן הבית בשעות היום.

שבר הממד הסימבולי והגלישה אל החושך

נחזור אל השיר, ונעיין בשורותיו האחרונות: "וּכְשֶׁלִּילָה, תָּמִיד, / שֶׁכֶּט מְלִים מְסֻסוֹת / מְחַפֵּשׁ מְחֶסֶה בְּגִרְוֹנִי, / לְכָל יְשִׁירוֹ הֵם, / הַקּוֹדְרִים, אֲדוֹנֵי הַשְּׁתִּיקָה." אחרי התפצלותה של השמש השחורה, שאינה פועלת כאן כמאחה, הגלישה אל מחוזות החושך אשר סומנה כאפשרות מאיימת בתחילת השיר, הולכת ומתממשת. מעניין השימוש במילה "תמיד", העומדת בניגוד למילה "יש" הפותחת את שתי השורות הקודמות, שבהן עדיין נשתמר המגע עם הציפייה, הלילך והאור. האור הוא זמני, אך האפלה שאליה גולשת פיסארניק נחוות כתמידית. תחושה זו של זמניות ופריכות הטוב אופיינית לסובלים מדיכאון, וניתן למצוא אותה בשירים נוספים של המשוררת.

כפי שעשתה לאורך כל חייה, פיסארניק פונה אל המילים כדי שיושיעו אותה מאפלת השתיקה, אך כשם שהסמל עבר תהליך של פירוק, עברו המילים תהליך של סירוס, והן מתקשות למנוע את הזדהותה המלאה עם "הקודרים, אדוני השתיקה" המבקשים להשתלט על שירתה. תהליך זה של התפרקות המילים ממשמעותן וכוחן להושיע מפני השקיעה באפלת חוסר המשמעות, מתואר ברבים משירי פיסארניק, ובייחוד במאוחרים שבהם. בשיר 'בלילה הזה, בעולם הזה' (עמ' 110), משיריה האחרונים, היא כותבת:

⁵ זיקה זו בין יצירתם של השניים עשויה לנבוע גם מן העובדה ששניהם ידעו משברים נפשיים חריפים במהלך חייהם.

⁶ מרלן מתייחס אל הופעה ספונטנית נוספת של הסמל — בציורי ילדים אשר עברו טראומה בעקבות רעידת אדמה, מופיעה פעמים רבות שמש שחורה מעל מקום האירוע. ייתכן שבאמצעות הסמל הם מבקשים להביע את האימה הכרוכה בשבר הפתאומי של כל מה שבטוח, מוכר וידוע והפכתו באחת למסוכן, בלתי מוכר ובלתי צפוי.

⁷ בין השאר, עוסק מרלן במשורר האמריקאי הארי קרוסבי, שהרבה לעסוק בשירתו בסמל השמש השחורה (ואף הקים הוצאת ספרים בשם השמש השחורה, והוסיף שמש שחורה לחתימתו), אשר התאבד בשנת 1929 והוא בן 31.

לא
המלים לא עושות אהבה
הן עושות קסר
אם אמר מים, אשתה?
אם אמר לקח, אכל?

קריסטבה ([1987] 2006), עוסקת בהתפרקות המילה והסמל כמרכיב מרכזי בדיכאון. מעניינת ההשוואה שבין הבנתה של קריסטבה, כמי שבאה מן העולם הפרוידיאני, את היווצרות הסמל ותפקידו — לבין התפיסה היונגיאנית שאותה הצגתי. אין היא מתייחסת אל הסמל כעולה מן הלא מודע בניסיון לתקן, אלא כאל חלק ממנגנון פיצוי שמקורו בילדות המוקדמת. לתפיסתה (המושפעת ממספר תיאוריות פסיכואנליטיות), הילד, ובהמשך המבוגר, עושה שימוש במילים, ומאוחר יותר בסמלים, כדי לפצות עצמו על מושאי האהבה ובראשם האם שממנה הוא הולך ונפרד. בתהליך הדיכאון כושלים מנגנוני הפיצוי הסימבוליים. כאשר היא מתייחסת להתרוקנות השפה ממשמעותה כותבת קריסטבה: "דיבורו של הדיכאון מהווה עבורו מעין עור זר: המלנכולי נותר זר בשפת אמו. (...) השפה המתה שהוא דובר, ואשר מבשרת את דבר התאבדותו, מסתירה דבר שנקבר בחיים" (שם, 51). מעניין להשוות דימויים אלו של קריסטבה לשורות הפותחות את השיר 'בלילה הזה, בעולם הזה': "בְּלִילָה הַזֶּה / בְּעוֹלָם הַזֶּה / מְלוֹת הַחֲלוֹם הַיְלָדוֹת הַמָּוֶת / לְעוֹלָם לֹא זֶה מֵהַ שְׂרוּצִים לֹמֵר / לְשׁוֹן הָאֵם מְסֻרֶּסֶת / הַלְשׁוֹן הַיָּא אֵיבָר שֶׁל יְדִיעָה / שֶׁל כְּשָׁלוֹן כָּל שִׁיר / שֶׁלְשׁוֹנוֹ שֶׁלֹּ מְסֻרֶּסֶת אוֹתוֹ" (עמ' 110). קריסטבה מציעה פירוש להופעת סמל השמש השחורה באחת משורות שירו של נרוואל "אל דסדיצ'אדו", שהדיכאון במרכזו. לדעתה, שימוש בדימוי השמש השחורה מצביע על הימצאותו של המשורר "על סף חוויה חיונית: על קו התפר בין התגלות להיעלמות, בין ביטול לשירה, בין חוסר מובן לסימנים. ניתן לראות את אזכור המטפורה האלכימית אצל נרוואל כמטפורה המציינת חוויה גבולית זו של הנפש הנאבקת בא־סימבוליות האפלה..." (שם, 128).

המילים, הסמלים והשירה הולכים ומאבדים את כוחם להושיע. בשיר מוקדם יותר, מתוך הספר 'העץ של דיאנה' שהתייחסתי אליו בהרחבה, מופיעים ניצני אזלת ידן של המילים לתאר ולעצור את תהליך הפירוק: "לְהַסְבִּיר בְּמִלִּים מִן הָעוֹלָם הַזֶּה / שֶׁהַפְּלִיגָה מִמֶּנִּי סְפִינָה הַנוֹשָׂאת אוֹתִי" (עמ' 28). לעומת זאת, בשיר המאוחר "אני מדברת אליך" מופיעות השורות הבאות, שבהן פונה פיסאריניק במילים פשוטות וישירות אל הישות המשוררת:

שִׁירְךָ לֹא עוֹזֵר לִי.
מִיּוֹם לְיוֹם יוֹתֵר צָבָתוֹת,
יוֹתֵר פְּחָדִים,
יוֹתֵר צָלִילִים שְׁחָרִים
(עמ' 118)

באופן הפוך מן המצב ב'טבעות אפר', בו שייך הגוף הראשון לישות השרה, כאן שייך הגוף הראשון לישות האפלה, ואל הישות המשוררת פונים בגוף שני. דומה כי אלו מילות פרידה של מי שחשה כי כישלון השירה להושיע מעיד על הכרעת המאבק.

ההתכה השחורה

השיר 'טבעות אפר' מסתיים בתיאור התרחיש המאיים של ניצחון השתיקה. בשירים רבים אחרים מתוארת התממשותם של הדברים. בשירים אלו המאבק נוטה להכרעה, ואנו מבחינים בהזדהות גדלה והולכת עם החלק הנמשך אל זרועות המוות ועם המוות עצמו. לדוגמה, בשיר 'שתיקות':

הַמָּוֶת תִּמְיֵד עַל יָד.
אֲנִי שׁוֹמֵעַת אֶת דְּבָרֶיךָ.
רַק אוֹתִי אֲנִי שׁוֹמֵעַת.
(עמ' 52)

בשירים אלו, מציעה ההזדהות עם המוות פתרון לכאב הפיצול בין שתי הישויות. המוות מתואר כשלמות נעלה: "אֲכַל הַשְּׁתִּיקָה הִיא אֲמָת" (עמ' 83), "הַתְּשׁוּקָה לְמוֹת הִיא מְלֶכֶה" (עמ' 37). בעוד שבמחזור "דרכי הראי" הזהיבו המילים, הרי שבספר המאוחר "עקירת אבן הטירוף" מופיע שיר העוסק בין השאר במוות ושמו "חלום שבו השתיקה עשויה זהב" (עמ' 78).

קריסטבה סבורה כי ההתאבדות עשויה להיות "התאבדות עם העצבות, ומעבר לה, עם אותה אהבה בלתי אפשרית שהיא לעולם מחוץ לטווח מגע, כמו ההבטחות לריק, למוות" (שם, 15). הדיכאון מציע לאני שלמות, כפיצוי על תחושת התפרקות הלכידות ועל ביטול הסימבוליות. בדומה, סבר נוימן (1994 Neumann), כי משיכה אל המוות עשויה להוות ביטוי למשאלת מיזוג מחודש עם 'האם הגדולה', עם השלמות הראשונית, עם העדרה המוחלט של תודעה נפרדת: האספקט השלילי של האם הגדולה מושך את התודעה אל תוך "חיבוקה האינססטואזי (של האם הגדולה), המבטיח את שלוות המוות באמצעות הסגרה עצמית" (שם, 242 תרגום שלי).

התהליך שעברה פיסארניק לא התקדם אל עבר האינטגרציה המוזהבת, כי אם אל עבר "התכה שחורה":

מלים חסומות

הכל מחליק

אל ההתכה השחורה

(עמ' 112)

קשה לקבוע מה היה השיר האחרון שכתבה פיסארניק אך במבוא לספר כותבת טל ניצן כי לאחר התאבדותה, על הלוח בחדרה היה כתוב שיר ובו השורה "אני לא רוצה ללכת אלא עד לקרקעית". קיימות דרכים רבות להבין שורה מעציבה זו. טל ניצן, למשל, רואה בה את השלמת המשוררת עם כך שלא תגיע אל "גן הילכים שמעבר לנהר (...) מעבר לנהר, לא פאן אלא שם" (עמ' 79). ניתן להבין שורה זו גם בהקשר של השורות: "נפילתי האין סופית אל נפילתי האין סופית לא צפה לי שם פי כשנרציתי לראות מי מצפה לי לא ראיתי אלא את עצמי." (עמ' 84) — עצירה בקרקעית כמוה כהשלמה עם הוויתור על התקווה לאהבה וקשר. וייתכן גם כי עייפה ממסעותיה בעיניים פקוחות אל אפלת הקרקעית שמעבר לקרקעית — מקום שבו השמש שחורה, וכל שרצתה באותה העת היה לעצור, לעצום את עיניה ובמקום לכתוב — להיות אחת עם השתיקה.

שירת שמש שחורה

ומישהו נכנס אל הנות

בעיניים פקוחות

כמו אלים בארץ הנראות

דומני כי בשורות אלו, מתוך השיר 'ילדות' (עמ' 45) מתוארת סגולתה הייחודית של פיסארניק, שהייתה גם מקור הטרגדיה שלה — היא ירדה אל האפלה בעיניים פקוחות לרווחה. התבוננותה הפהירה אל לב לבה של החשכה חשפה לעיניה את גרעין האור המסתתר במקום שמעבר לפיצול בין אור לחושך ובין חיים למוות. לתפיסתי, כל עוד יכלה, גם אל המקום הזה הפליגה ספינתה של פיסארניק ואיש ממנה לא היטיב לתאר אותו במילים — היא התבוננה בשמש השחורה. לצערנו, קרסה השמש של פיסארניק אל תוך עצמה וכבתה — לא עמד לה עוד כוחה להכיל את המתח והתנועה שבין החיים לבין המוות, והיא נסוגה להזדהות עם השתיקה. דומה כי שש המילים החותמות את הספר מקפלות בתוכן את התהליך בשלמותו:

כשהלילה יהיה זכרונ

זכרונ יהיה הלילה.

(עמ' 119)

מקורות

- נצר, ר. (2009). השלם ושברו: מיתוס, ספרות, שירה — כינוס מאמרים ממבט פסיכולוגיית המעמקים של יונג. ירושלים: כרמל.
- נצר, ר. (2004). מסע אל העצמי: אלכימית הנפש — סמלים ומיתוסים. בן שמן: מודן.
- קריסטבה, ז'. (1987 [2006]). שמש שחורה: דיכאון ומלנכוליה. תל אביב: רסלינג.
- Jung, C.G. (1966). On the relation of analytical psychology to poetry. In: Jung, C., *Collected Works of C.G. Jung*, vol. 15. Princeton University Press, pp. 65-83.
- Jung, C.G. (1967). Paracelsus as a spiritual phenomenon. 3. The natural transformation mystery. a. The light of the darkness. In: Jung, C., *Collected Works of C.G. Jung*, vol. 13. Princeton University Press, pp. 157-163.
- Jung, C.G. (1967). Symbols of transformation. Epilogue. In: Jung, C., *Collected Works of C.G. Jung*, vol. 5. 2nd ed., Princeton University Press, pp. 441-444.
- Marlan, S. (2005). *The Black Sun: The Alchemy of Art and Darkness*. Texas: A&M University Press.
- Neumann, E. (1994). *The Fear of the Feminine*. Princeton: Princeton University Press, Bollingen Series.

המאמר ראה אור ב'הליקון' — סדרה לשירה', גיליון 108, חורף 2015.